

ՓՈԽԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՑ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Բ.

ԼՈՒՐ ՕՐԵՐՈՒ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Մէկէ շատ աւելի են անշուշտ օգտադարձելի թելադրութիւնները, զորս կը պարունակէ եկեղեցական Բարեկարգութեան Զեկուցումը: Բայց այդպիսիներէն չէ ապահովաբար այն՝ որ կը վերաբերի լուր օրերու ժամասացութեան խնդրոյն:

Այս մասին կ'ըսուի հոն, ծիսական-արարողական խնդիրներէն առաջինն՝ ժամակարգութեան զուտին մէջ, իբրեւ կովկասահայ հոգևորականներու Համագումարին կողմէ որոշուած առաջարկ. «Եկեղեցականութեան միջոցաւ և Առաքելական եկեղեցու պարգոթեան սկզբունքներով՝ վերացնել լուր օրերու ժամասացութիւնները, ինչպէս եղել է Քրիստոնէական եկեղեցու մէջ մինչև Երրորդ դարու վերջերս»:

Մեզի կը թուի թէ այս պարբերութեան վերջին մասը, որ հոգ դրուած է իբրեւ առաջարկին փաստը կամ հիմը, բոլորովին ուղիղ չէ: Երկրորդ դարու սկիզբէն, այսինքն Տրայիանոսի խտենէն, ըստ ոմանց՝ Ներոնի ժամանակէն նոյնիսկ, այսինքն Առաջին դարու երկրորդ կէտէն սկսեալ մինչև Գ. դարու վերջերը, հայածանցի սաստկութեան տարիներուն մասնաւորապէս և Հռովմէական կայսրութեան սահմաններէն ներս յատկապէս, քրիստոնեաները լուր օրերուն չկրցան հրապարակային կամ հաւաքական պաշտամունք կատարել և բաւականացան Շաբաթէն կիրակի լուսցող գիշերի աղօթաժողովներով, ոչ թէ ճառաքելական եկեղեցու պարգոթեան սկզբունքով, այլ միմիայն իբրեւ հետեւանք սարսափին հարկադրած զրուշութեան:

Բռն և առաքելական օրերուն, այսինքն երբ դեռ կենդանի էին Յիսուսի աշակերտները, առօրին պաշտամունքը չէր կրնար դոյութիւն ունեցած չլլալ: Առաքելները, երկիւղած Հրեաներ ամենքն ալ, որոնք առաջին հաւատացեալներուն հետ ամէն ուր մասնակցեցր էին Երուսաղէմի մէջ տաճարի պաշտամունքին (Գործք, Բ. 46, Ե. 42), և Երուսաղէմէ դուրս ալ, ինչպէս Պողոս, հետամուտ եղած էին յաճախակի և նոյնիսկ հանապազօր պաշտամունքի (Գործք, ԺԸ. 7, ԺԹ. 9), անկարելի էր որ չկազմէին Քրիստոնէական նոր պաշտամունք մը, աղօթքի մասերով և ժամերով նման հրէականին, որուն ընտելացած էին հոգեպէս:

Յայտնի է Թալմուտով և Յովսէպոսի տեղեկութիւններով թէ, մեր Առաջին դարուն և Քրիստոսի օրով, Հրէից պաշտամունքը ընդհանուր առմամբ կը բաղկանար Սաղմօսէ, ընթերցումէ, օրհնութենէ, զօհէ և քահանային աղօթքէն: Շաբաթուան մէն մի օրը ունէր իրեն սեպական սաղմօս մը, ընթերցումներուն մէջ ամենէն սրտադրական էր երկրորդ Օրինաց Զ. 4ը, «Լուր, Խորայէլ, Տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է ...», իբր իրենց հաւատօյ հանդանակը, բայց, անոնք կ'առնուէին նաև Օրէնքէն, որ Հնդամատեանն էր, և Մարգարէներէն:

Կը յաջորդէր մեկնաբանութիւն մը. տեսակ մը քարոզ: Կը կարդացուէին օրհնութիւններ, մասնաւորաբար Մովսէսինը (Նիցի Ժե.), ապա աղօթք: Աւէնօրեայ էր պաշտամունքը, և կը կատարուէր առաւօտուն, միջօրէին և երեկոյին. ընդհանրապէս այս վերջին պահուն էր նաև որ տեղի կ'ունենար զոհը, երբ Ժողովուրդը կ'երգէր ՃԽ. Սողոսը. «Ուղիղ եղիցին աղօթք իմ, որպէս խունկ առաջի քո, Տէր, համարածուսն ձեռաց իմոց՝ պատարագ երեկոյի»:

Արդ, զրեթէ այս կազմին վրայ էր որ ձևուեցաւ քրիստոնէական առաջին պաշտամունքն ալ: Զանք եղաւ Աւետարանական իմացումներու և քրիստոնէական բարեբուս պատշաճեցնել պաշտամունքային այն կերպերը, զորս ա'յնքան սրտեռանդն բարեպաշտութեամբ կատարեր էին մինչև այն ատեն տաճարին և Ժողովրդանոցներուն մէջ: — Կը տեսնենք Գործք Առաքելոցի Ի. 7 և Ա. Կորնթ. Ժ. 26, 28, 35, 40 համարներուն մէջ, որ կանուխ սկսած է արդէն հրապարակային պաշտամունքը. «Եւ մինչդեռ Ժողովեալ էօք բեկանել զհացն». «Յորժամ ի մի վայր Ժողովիցիք, իւրաքանչիւր ոք ի ձէնյ եթէ սաղմոս ունիցի, եթէ վարդապետութիւն ունիցի... ամենայն ինչ ի շինած լինիցի»: — Կը տեսնենք նաև, ինչ որ շատ որոշ կ'երևի Սփեա. Ե. 19, Կորոս. Գ. 16, Ա. Տիմ. Գ. 13 և այլ հատուածներու մէջ, թէ քրիստոնէական այդ պաշտամունքին տարրերն են. «Սաղմոսք», «Օրհնութիւնք», «Երգք հոգևորք», «Ընթերցուած», «Մխիթարութիւն», «Վարդապետութիւն»: Կարգ մը եկեղեցական հին հայերեւո (Իզնատիոս, Ամբրոսիոս) վկայութիւններէն ևս կը հասկցուի թէ պաշտամունքի այդ տարրերուն վրայ յաճախ կ'աւելցուէին նաև ընդհանուր կարիքներու վերաբերեալ հայցուածներ. սովորութիւն՝ որո՛ւն կ'ակնարկուի թերևս Ա. Տիմ. Բ. 2 համարին մէջ, ուր կ'ըսուի. «Աղաչեմ նախ քան զամենայն առնել աղօթս, խնդրուածս, պաղատանս, զօհութիւնս վասն ամենայն մարդկան, մանաւանդ վասն Թագաւորաց և ամենայն իշխանաց, զի խաղաղութեամբ և հաշտութեամբ վարեացւք զկեանս մեր և ամենայն աստուածապաշտութեամբ», ինչ որ կը ցուցնէ թէ քրիստոնէական ժամակարգութիւնը Ա. դարու երկրորդ կիսուն սկիզբն իսկ, 65ին, որ թուականն է Ա. Տիմ. Թուղթին զրուսթեան, հասած էր արդէն զգալի զարգացման կէտի մը:

Գալով այդ շրջանին մէջ քրիստոնէական նորակազմ պաշտամունքին ամենօրեայ լինելուն, ատիկա ոչ միայն կը մակաբերուի ի յառաջագունէ, այսինքն խորհելով թէ հրէականէն պէտք է առնուած ըլլան ոչ միայն տարրերը, այլ նաև հանապազորդութեան պայմանը, և այս՝ այնպիսի կազմակերպութեան մը մէջ, որուն մեծագոյն վաստակաւորներէն մին կը պատուիրէր «Աղօթից ստէպ կացէք», այլ նաև կը հաստատուի Գործք Առաքելոցի Բ. 43էն, ուր կ'ըսուի նորադարձ հաւատացեալներուն համար. «էին հանապազորդեալք վարդապետութեան առաքելոցն և հազորդութեան և բեկանելոյ հացին և աղօթիցն», և յաջորդ՝ 46րդ համարէն, ուր կ'ըսուի. «Հանապազօր կանխեալ միաբանութեամբ ի տաճարն և առտին բեկանէին զհացն, և առնուին կերակուր ուրախութեամբ և միամըտութեամբ սրտի, օրհնէին զԱստուած, և ունէին շնորհս առ ամենայն Ժողովուրդն». ինչ որ ըսել է թէ՛ ամէն օր՝ Հրէութենէն բաժնուելէն առաջ ալ և յետոյ, հասարակաց պաշտամունք կը կատարէին քրիստոնէաբար, կ'աղօթէին,

կը հազորդուէին և սիրոյ ճաշը կ'ուտէին: Նոյն բանն է որ կը հասկցուի դարձեալ Գործքի ժԹ. 9էն, ուր կը պատմուի թէ երբ Պօլոս եփեսոսի ժողովրդանոցին մէջ երեք ամիս շարունակ կը քարոզէր և Հրեաները ի վերջոյ սկսան խօսքնալիս նիւթեր հանել իր խօսքերէն, իրեն աշակերտածները բաժնեց անոնցմէ, և «համապազօր խօսէր ի դիւանին Տիւրանեայ ուրումն, և այս եղև երկամս մի»:

Կատարելապէս իրաւացի պիտի ըլլար ընդունիլ նոյնպէս թէ հրէականին համեմատ պէտք է կազմուած ըլլայ աղօթաժամերու զրուիւնն ալ, առաւօտի, միջօրէի և երեկոյի բաժանուէններով: Բացորոշ է այս մասին «Կարդապետութիւն առաքելոց»ի ակնարկութիւնը: Թէև ներկայ քննադատութիւնը Դ. դարու վերջերուն կը դնէ այս զրբին խմբագրութեան այժմեան ձևը, բայց կարելի չէ անարժէք նկատել անոր այդ վկայութիւնը՝ իբրև արձագանդը գէթ հին աւանդութեան մը, երբ յիշենք մասաւանդ թէ այդ մօտք ակնարկութիւններ կան Առաքելոց աշակերտ կլեմէս Հռովմայեցիէ 96ին զրուած Առ Կորնթացիս Թուղթին մէջ, ուր յատկօրէն կը զատորոշուի Ս. Պատարագի ժամը՝ միւս աղօթքներու պահերէն, ինչպէս նաև Կրտսերն Պիլինիոսի առ Տրայիանոս կայսր ծանօթ նամակին մէջ, որ զրուած պէտք է ըլլայ 104-112 թուին, և որուն մէջ կը յիշուի արդարև թէ քրիստոնեաները առաւօտեան լուսաբացին անգամ մը պաշտամունք կատարելէ և մեկնելէ վերջ՝ յետոյ նորէն կը հաւաքուին, և այլն:

Իսկ եթէ ուզուի ընդունիլ, ինչպէս կը միտին խորհիլ շատեր, թէ Կլեմէս Հռովմայեցիի և Պիլինիոսի յիշատակութիւնները Կիրակի օրուան համար են մասնաւորապէս, և թէ, ինչպէս Ա. դարու վերջերը կամ Բ.ին սկիզբը զրուած Տիսալիի մէջ բացայայտօրէն նշանակուած է թէ, Առաքելոց ժամանակէն ետքը Կիրակի օրերը միայն հասարակաց պաշտամունք կը կատարուէր, պիտի սխալած չըլլանք երբեք խորհելով թէ այդ սեղմումը խոհականութենէ թելադրուած կարգադրութիւն մըն էր, Ներոնի հալածանքի տեսն, թերևս նոյնիսկ Առաքեալներուն կամ անոնց յաջորդներուն հրամանաւ կատարուած, և ոչ թէ «միօրինակութեան կամ առաքելական պարզութեան սկզբունքներով» տնօրինուած: Ասոր ապացոյցն է նախ այն՝ որ Առաքելոց տեսն զոյութիւն ունէր, ինչպէս տեսանք, ամէնօրեայ ժամասացութիւնը, երկրորդ՝ այն՝ որ հալածանքի դարերը անցնելէն անմիջապէս յետոյ, այսինքն չորրորդ դարէն իսկ վերսկսուած անիկա վայելուած ազատութեան հետեանքով, և երրորդ՝ վերջապէս այն՝ որ Տիսալիի մէջ զրուած պատկերը թէ քրիստոնեան օրը երեք անգամ պէտք է Հայր մեր ըսէ, թէև առանձնական աղօթքի ակնարկութիւն է անշուշտ, բայց աներկեակօրէն վերջամասնութիւնն է Առաքելոց ժամանակին ամէն օր երեք անգամ կատարուած պաշտամունքին:

Դ. դարու կէսէն առաջ, արդէն եկեղեցւոյ մէջ վերսկսած էր առօրեայ ժամասացութիւնը: Նախ Արևելքի մէջ և ոչ շատ յետոյ նաև Արևմուտքի մէջ. զետնադամրաններու մութէն հազիւ դուրս եկած՝ քրիստոնէական պաշտամունքը, ճիշդով և ճշմարտութեամբ կատարուած աղօթքը, ընդլայնուած ձևակերտումներով ուժեղացաւ և բարգաւաճեցաւ միշտ այն կանոնական ժամերու յատկազօրին վրայ սակայն, զորս Առաքեալները իրենք ինքնին կազմած և

մշակած էին հրէական պաշտամունքին նկատառութեամբ: Այդ զարգացումը իր ոյժը կը ստանար երկու կարևոր ազդակներէ, որոնցմէ մին էր վանականութիւնը, որ զարմանալի արագութեամբ աճեցաւ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ, աղօթքի կենսքը կարգաւորեալ դրութեան մը վերածելով, իսկ միւսը՝ դուանաբանական դիտութեանց մշակումը, որուն շնորհիւ քրիստոնէական խորհուրդներուն ներգործութիւնը թափանցեց բարնպաշտութեան մէջ, եկեղեցական տարիին շրջանին մէջ հետզհետէ ընդունուած տէրունի և սրբոց տօներու հաստատումով:

Ուխտաւորուհի Սրբուհի Էթէրինայի ի Սուրբ Տեղիս ուղեգրութեան մէջ կը տեսնենք որ, Երուսաղէմի մէջ և շրջակայքը, 385 ին արդէն զոյուծիւն ունի գլիւհային (matines nocturnes) պաշտամունքը, որուն կը մասնակցին վանականները և բարեպաշտ աշխարհականները. իսկ ժողովուրդը, քահանաները և սարկաւադները թէև որոշ օրեր միայն կու գան այս պաշտամունքին, բայց ամէն օր ներկայ կը գտնուին աուստեան (loutes) և երեկոյի (vèpres) ժամերգութեանց: Նոյն զիրքին մէջ, այս երկու ժամերէն զատ, դեռ կը յիշուին Երոմոյ ժամը (Tierce), Վեցերոյ ժամը (Sexte), ուր աղօթք կ'ըլլար, ինչպէս այժմ, միջօրէի դին դէմ պատսպարուելու համար, Իններոյ ժամը (None), որմէ վերջ կը մատուցուէր Ս. Պատարագը: Քիչ յետոյ միայն, այսինքն ամէն պարագայի մէջ Ե. դարու սկիզբէն առաջ է որ կը սկսին նաև Լուսածագը (Prime) կամ Արեւագալը, ուր կը կարդացուէր Աստուած, Աստուած իմ, ես առ քեզ առաւօտ առնեմ... Սաղմոսը, ինչպէս այժմ, Խաղաղականը (office à l'entrée de la nuit) և Հանգըսեանը (Complies):

Դրինք հոս այս քանի մը մանրամասնութիւնները, հասկնելու համար առաջին երեք դարերու ընթացքին՝ առաքելական պարգութեան սկզբունքով՝ ամէնօրեայ ժամերգութիւն եղած չլինելու կարծիքը ճիշդ չէ ըստ էութեան, և յետոյ Երական ութը կամ Նոյնիսկ ինը աղօթաժամերը, զոր ունի մեր Եկեղեցւոյ ժամագիրքը, իբրև երեք՝ իրենց սկզբնական ծագումին մէջ, և իբրև եօթը կամ ինը՝ իրենց զարգացեալ ձևին մէջ, հին եւ շատ, և կը հանեն զմեզ մինչև չորրորդ դարու երկրորդ կէտը. հետևաբար կը պատկանին այն ժամանակին, երբ դեռ զոյուծիւն ունէր Ընդհանրական եկեղեցին, և ըստ այդմ, այն նշաններէն են, որոնցմով կը հաստատուի մեր Ս. Եկեղեցւոյ ընդհանրականութեան նկարագիրը:

Ու յիշենք զպարտինք հոս, թէ բոլոր միւս հին և առաքելական եկեղեցիները, Յոյն ու Լատին մասնաւորաբար, ցարդ ունին առօրեայ ժամատուցութիւնը նոյն այդ թիւով և անուամբ աղօթաժամերով, թէև քովանդակութեան տեսակէտով ինչ ինչ եղանակաւորումի ենթարկուած, ժամանակին հետ:

Այդ, պատշաճ է և արդար, որ, ինչպէս Գովկասահայ հոգևորականութեան Համագումարը կը թուի թելադրել, զեղիւի լուր օրերու ժամատուցութիւնը, և եկեղեցին, Աստուծոյ տունը, «տուն աղօթից», շարթուան հինգ օրերուն վերածուի լուսութեան և ամայութեան վայրի մը, որուն առջեւ մարդիկ առաւօտ և երեկոյ անցնին ինչպէս շէնքի մը՝ որուն փակ դրան ետև ոստայն են կապած սարդերը:

Հարցումին, ինչպէս Զեկուցումին մէջ նշանակուած բոլոր հարցերուն, պէտք է պատասխանել լոկ ճայողի կամ ժողովի արտասանութեամբ կամ ձեռամբարձ հաւանութեան կամ մերժումի շարժումով: Վեհ. Ս. Հայրապետը հանրաքուէի չէ որ կ'ենթարկէ խնդիրները, այլ քննութեան և կարծիքի:

Պէտք է մէն մի հարցը քննել կրօնական և եկեղեցադատական և անցեալի ու ներկայի տեսակէտներով, և յետոյ բանաձևել և յայտնել կարծիք մը:

Արդ, հարցը առաջին երեք կէտերուն վրայ փոքր ի շատէ նկատի առնելէ վերջ, իրաւունք կը զոյանք մեզի խորհելու թէ անշուշտ ո՛չ բանաւոր է և ո՛չ գործնական և ո՛չ նոյնիսկ կարելի որ լուր օրերու ժամերգութիւնները այսօր կատարուին անթերի ամբողջութեամբ և այնպէս՝ ինչպէս կը կատարուէին անոնք ի հնումն վաճառելու և անապատներու մէջ, ուր եկեղեցականներու և ժամասաց պաշտօնէիցի թիւը և միջավայրին յարմարութիւնները ամէն բաւականութիւն կ'ընծայէին առ այդ: Կարելի է նոյնիսկ մտածել թէ այդ դարերուն իսկ արդէն համառօտութեան տեսակէտով տարբերութիւն մը պէտք է եղած լինի վանական և ժողովրդային եկեղեցիներու ժամասացութեանց միջև. ու թերևս ատոր համար էր որ երբ Շնորհալի ուզեց բարենորոգել պաշտամունքը, Թեղեհեաց և Մաքենեաց վաճառելու Խրատ ժամատեղեացը բերել տուաւ: Դիտելի է նոյնպէս որ արդէն ժամանակին հետ, եկեղեցական իշխանութեան տնօրինութեամբ կամ մասնաւոր կարգադրութեամբ և ինքնաբերաբար, կարգ մը փոփոխութիւններ մուտ գտած են կամ զեղչումներ կատարուած են պաշտամունքի մասերուն մէջ. բայց լուր օրերու ժամասացութեան ջնջում ոչ մէկ ատեն մտածուած և իրագործուած է Հայ Բնաշխարհին և տարաշխարհիկ այն զաւգութիւններուն մէջ, ուր Հայ եկեղեցի կայ և հայ հասարակութիւն. և եթէ ուրեք եւրեք չի կատարուիր ան այժմ իսկ Եւրոպա կամ այլուր, ատիկա հետևանք է տեղական հոգևոր իշխանութեան և պաշտօնէից զատապարտելի անփութութեան և ժողովոց և ժողովուրդի ցաւալի անտարբերութեան:

Հայ եկեղեցին բաց պէտք է լինի ամէն օր, կանոնական ազօթաժամերուն. ժողովուրդ լինի կամ ոչ, հոգևորական պաշտօնեան պէտք է կատարէ ժամասացութիւնը. եթէ ունի իրեն պաշտօնակիցներ կամ օգնականներ՝ կատարելով ամբողջ ըստ կարգի. հակառակ պարագային՝ կարգալով զէթ ազօթաները, և մնացեալը քաղելով լուելեայն: Հաւատացեալը, որ այդ պահերուն կը մտնէ եկեղեցի, պէտք է վառ գտնէ կանթեղը Ս. Սեղանին վրայ, պէտք է ընդունի ազօթին, մաղթանքին, ընթերցուածներուն և օրհներգներուն ազգած հոգևոր սփոփանքը, կամ զէթ տեսնէ քահանան լոխ, ազօթասոյգ, բեմին կամ զրակալին առջև:

Ոչ մէկ հին և առաքելական եկեղեցի թոյլ կու տայ իրեն՝ լուռ պահել Աստուծոյ Տունը լուր օրերը:

Ամենօրեայ ժամասացութիւնը, նոյնիսկ իր ամփոփ ձևին մէջ, անհրաժեշտութիւն մըն է եկեղեցւոյ և մեր կրօնական բարքերուն համար:

(«Սիոն», 1937 Դեկտեմբեր)

ԹՈՐԴՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

(Շարունակելի՜ 3)